

Україна. Історія з грифом «Секретно»

Про книгу

Кривава правда з архівів КГБ! Автор книжки — экс-директор архіву Служби безпеки України — відкриває документи, які було засекречено! Ви дізнаєтесь жахливу правду про історію України ХХ століття! Нові та старі міфи про Степана Бандеру. Радянський «бліцкриг» 1939 року. КГБ і останній командир УПА. Приховування правди про Голодомор. Як писали історію УПА. ГУЛАГ. Кінець імперії терору. Вибух на ЧАЕС: трагедія, якої можна було уникнути.

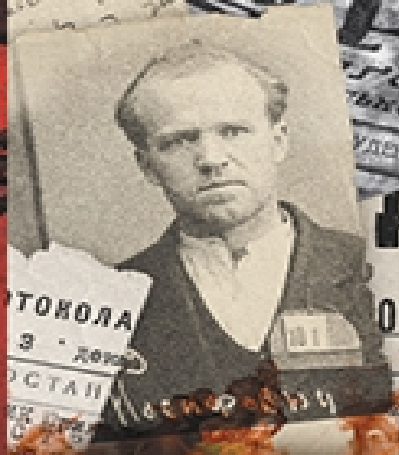

Володимир В'ятрович

УКРАЇНА

ІСТОРІЯ З ГРИФОМ

СЕКРЕТНО

ДЕЛО №

О ЮРКО ТІСТЮНИКА

УГОЛОВНЕ ДЕЛО №

5140

УГОЛОВНЕ ДЕЛО №

КНИВ СИМОН

can

Володимир В'ятрович

УКРАЇНА ІСТОРІЯ З ГРИФОМ

СЕКРЕТНО

ХАРКІВ **КЛУБ**
СІМЕЙНОГО
2015 **ДОЗВІЛЛЯ**

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2016

ISBN 978-617-12-1748-5 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

В'ятрович В.

В995 Україна. Історія з грифом «Секретно» / Володимир В'ятрович. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2015. — 512 с. : іл.

ISBN 978-966-14-7853-3 (дод. наклад)

Ця книга — зустріч із минулим. Тут — 61 історія, 74 роки і набагато більше людей та ситуацій, котрі дивляться на читача зі світлин та архівних документів. Разом вони складають образ українського ХХ століття — часу, коли світ по-справжньому відкрив для себе Україну та українців, століття, коли творилося обличчя України.

Свого часу життя кожного з героїв опинилося під грифом «Секретно» стараннями, здавалося б, нездоланної спецслужби. Сьогодні Володимир В'ятрович, який розсекретив раніше таємні матеріали радянських «органів» від ЧК до КГБ, розповідає про минуле України 1918—1991 років. Описані в сухих звітах і відтворені істориком хитрі спецоперації, смертоносні ходи, інформаційні війни та складні партії на кількох гравців — спроба знайти відповідь на питання: що творить нашу долю — воля людини чи обставини?

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)6**

Центр досліджень визвольного руху cdvr.org.ua

Електронний архів визвольного руху

робимо миттєво доступним

avrg.org.ua

Тисячі раніше
недоступних матеріалів із архівів КГБ тепер у відкритому он-лайн доступі

Дизайнер обкладинки *Яна Крутій*

© В'ятрович В.М., 2014

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2014, 2015

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2014

Вступ, або Українське ХХ століття

«Історія з грифом “Секретно”» продовжує жити не тільки тому, що готується до друку вже четверте за чотири роки видання, але й тому, що до кожного з них я маю вносити певні зміни, пов’язані із сучасністю. Текст вступу 2013 року був просякнутий тривогою за те, що описане в книзі тоталітарне минуле повертається. Вже через кілька місяців після виходу «Історії» у світ це стало помітно не лише для дослідників, які займаються ХХ століттям, але й для усіх небайдужих громадян України. Тому вони масово вийшли на вулиці, захищаючи своє майбутнє.

Майже сто днів завзятого протистояння проти свавілля Віктора Януковича та його команди, у якій вони жертвували своїм здоров’ям та навіть життям, знову привели українців до перемоги. Символічно, що їх боротьба за демократичне майбутнє супроводжувалася стихійними спробами порвати із тоталітарними минулим, котрі вилилися у так званий «ленінопад» та ліквідацію інших радянських символів.

Попри перемогу Майдану, боротьба не закінчилася. В дні, коли пишеться цей текст, її епіцентр перемістився на Донбас, ближче до Москви — головного «експортера» тоталітарного минулого в нашу країну. Там вона набула ще більш кривавих форм.

Історики погані пророки, тому важко сказати, коли закінчиться протистояння. Але вони спроможні назвати, що з того, що колись сталося, вже ніколи не повинно відбутися знову. І саме таким чином завадити його повторенню. Про події, які мають назавжди залишитися в минулому, відгороджені від нас міцними ґратами історії, ця книга.

Не буває історії без «білих плям» та загадок. І це природно, адже вона розповідає про минуле, і чим це минуле давніше, тим більше в ньому забутого, втраченого, того, що вже не може дати відповідей допитливим дослідникам. Але в українській історії все не зовсім так — чи не найбільше невідомого стосується найближчого до нас ХХ століття. Попри те, що рівень письменності різко зростав і досяг майже стовідсоткової позначки, коли свідчення про минуле залишали не лише окремі хроністи та органи влади, але й мільйони приватних осіб, котрі вели щоденники та листувалися. Попри те, що, крім письмових джерел, інформацію вже фіксували і на аудіо-, кіно- та відеоносіях, у пам'яті комп'ютерів.

«Білі плями» української історії ХХ століття є наслідком зумисних дій: знищення документальних джерел чи навіть фізичної ліквідації людей як носіїв пам'яті про події, котрі слід було забути. Ті, хто пережив страшні роки, пам'ятаючи про репресії, самі воліли мовчати про «незручне» минуле. Чому саме останніх сто років мали зникнути з пам'яті народу? Річ у тім, що цей період був надзвичайно важливим для українців, він став часом їхнього національного пробудження. Саме у ХХ віці український національний рух, перейшовши через фазу культурного відродження, характерну для попереднього століття, трансформувався в політичний рух. Саме тоді чітких обрисів стала набувати його головна мета — створення незалежної української держави, яка стала національною ідеєю українців. Саме тоді почали творитися конкретні інструменти задля її досягнення у формі різного роду політичних та військових формацій.

У ХХ столітті українці кількаразово відроджували свою незалежність, і так само кількаразово її втрачали, аж поки

визвольний рух не досяг мети у 1991 році. Боротьба за історію, за власний погляд на своє минуле була елементом визвольного руху, а знищення чи перекручення цієї історії було інструментом боротьби з ним. Адже історія легітимізувала боротьбу українців за незалежність, була важливим аргументом на користь права на власну державу. Як не дивно, але ця боротьба не завершилася навіть сьогодні, після проголошення незалежності України. Нам досі нав'язують бачення нашого минулого ті чи інші сусіди, які дають безапеляційні оцінки діячам чи подіям, настирливо пропонують творити спільні тексти підручників. Навіть більше — у середині країни знаходяться політичні сили, що намагаються завадити поширенню правдивої історії та відновлюють історичні міфи, які використовувалися комуністичним режимом для придушення українського національного руху.

Останнє особливо стало помітно з 2010 року, коли до влади прийшов Віктор Янукович. Нова команда політиків, що опинилася біля керма, дуже швидко проявила себе неабиякою енергією та наполегливістю, яка, на жаль, була спрямована не на рух вперед до майбутнього, а у зворотному напрямку. Реалізовані ними політичні зміни повернули країну в період до 2004 року, більш того, вже незабаром Україна опинилася перед загрозливою перспективою ще глибшого провалювання в минуле, аж до сумного радянського.

Поворот у напрямку back to USSR став помітним в актуальній політиці, де знову політичних опонентів стали перетворювати в політичних в'язнів, а опозиційним медіа — затуляти рота цензурою. Не менше проявів і в оцінках минулого — стараннями чиновників українську історію почали потроху перетворювати на історію Української СРСР. А для цього цензурували підручники, викидаючи з них матеріали, які суперечать радянському канону,

закривали архіви, документи яких руйнують старі радянські історичні міфи. І знову-таки найактивніше ножиці «історичних цензорів» працювали із ХХ століттям. Саме тут вони знаходили найбільше матеріалу, що може завадити сповзанню України в бік авторитарної держави радянського зразка. Адже історія минулого століття свідчить: українці здатні організуватися і протистояти навіть найбільш потужним тоталітарним режимам, вони, врешті, здатні перемагати.

Спроби повернути розвиток країни у зворотному напрямку забрали безліч зусиль і врешті зазнали краху. Відкрити одного разу історичну правду знову заховати неможливо. Тим паче коли зацікавленість українською історією продовжує зростати. У цьому легко переконатися, завітавши до будь-якого книжкового магазину — видань про українське минуле стає з кожним роком більше. Зростає не лише їхня кількість, але й якість. Серед українських бестселерів останніх років домінують твори саме на історичну тему, зокрема ті, які в художній формі розповідають про маловідомі сторінки ХХ століття — «Музей покинутих секретів» Оксани Забужко, «Чорний Ворон» Василя Шкляра, «Танго смерті» Юрія Винничука та інші. Популярною стає не лише художня, але й науково-популярна література про минуле. Серед книг, які дуже добре були сприйняті читацькою аудиторією, — підготовлені мною видання «Історія з грифом “Секретно”» (2011) та «Історія з грифом “Секретно”». Нові сюжети» (2012).

Книги стали результатом моєї кількарічної співпраці з сайтом www.tsn.ua, на якому в однойменній рубриці друкувалися статті, що потім увійшли до видання. Проте самій ідеї готувати публікації про маловідомі сторінки минулого ХХ століття, оперті на документи ЧК — КГБ, слід завдячувати... Службі безпеки

України. І не лише тому, що на посаді директора архіву української спецслужби протягом 2008—2010 років я мав можливість ознайомитися з надзвичайно цікавими й цінними матеріалами чекістів. Вести тижневу авторську колонку спонукали брутальні дії співробітників спецслужби — затримання у вересні 2010 року історика Руслана Забілого. Дослідника, який працював із документами 1940—1950-х років, намагалися звинуватити у «підготовці до розголошення державної таємниці». Задля підтримки свого друга я включився не лише в підготовку та проведення протестних акцій проти спроб СБУ гратися в КГБ, але й вирішив долучитися до його «розголошення державної таємниці»: показати, які саме історичні документи зберігаються в архівах української спецслужби, розповісти на їхній основі історії людей, котрі піднялися на боротьбу проти тоталітарного режиму й потрапили під жорна репресій, показати, як нищилося й переписувалося наше минуле.

Статті публікувалися на сайті в міру їх написання у довільному порядку. Натомість, упорядковуючи книги, я розмістив їх у хронологічній послідовності. Таким чином і перша, і друга книги охоплювали однаковий період у понад сім десятиліть радянського часу. У виданні, яке шановний читач тримає зараз у руках, я об'єднав ці матеріали, додавши дванадцять нових статей, і таким способом зумів урешті зробити «Історію з грифом “Секретно”» саме такою, якою задумував від самого початку — як своєрідну історію України минулого ХХ століття.

У фокусі моєї уваги — період, коротший, ніж сто років: описані події між 1918—1991 роками. Це пояснюється тим, що головним джерелом інформації для мене були документи комуністичних спецслужб від ЧК до КГБ. Отже, мова йтиме про радянський період українського минулого, який був не просто

найтривалішим, а визначальним для минулого століття і справляє значний вплив на сьогодення країни. Можливо, саме тому в описах цього часу зустрічаємо найбільше недомовок та тенденційних перекичень.

Книгу можна назвати моїм баченням історії українського ХХ століття. Українського — тому що події в книзі відбуватимуться в основному на теренах, які сьогодні входять до нашої держави. Українського — тому що я спробував дивитися на минуле століття саме з українського погляду. Врешті, я пишу про українське ХХ століття, тому що воно було часом, коли світ по-справжньому відкрив для себе Україну та українців.

Книга не є суцільним текстом чи тим паче ретельною хронікою подій від 1918 до 1991 року. Описуючи один із найдраматичніших періодів українського минулого, я хотів подати його не лише як історію, але й як історії. Для вирізнення цих понять в англійській мові використовуються два слова: у першому випадку говорять про *history*, у другому — про *story*. Тож моя історія українського ХХ століття складається з 66 різних епізодів. У них ідеться як про відомі, так і здебільшого про неznані загалу події. Їхніми героями є дуже різні люди: як ті, які з повним правом можуть вважатися героями у двох значеннях цього слова, так і ті, хто на це претендувати не може. Серед них є патріоти та зрадники, ті, кого важко віднести до якоїсь із цих категорій, або й ті, кого слід віднести до обох. Темами книги стали злочини тоталітарного режиму (масові репресії, Голодомор) та боротьба з ним у формі збройного повстання чи ненасильницького опору, українсько-польські й українсько-єврейські стосунки та причини їхнього загострення.

Я свідомо обирав сюжети, які руйнують спрощені уявлення про історію. Переконалий, що кожне складне історичне явище має просте, однозначне й неправильне пояснення. Українцям ще слід навчитися відверто дивитися нас своє минуле, адже тільки такий погляд може бути запорукою їхнього впевненого погляду в майбутнє.

Книга з'явилася на світ як результат спільних зусиль багатьох людей, які допомагали мені у час роботи над нею, і їм належить велика подяка. Це передусім редактори сайту ТСН Орест Сохар та Вадим Осадчий — за пропозицію вести колонку і приємну співпрацю в підготовці та публікації матеріалів, які протягом трьох років з'являлися в Інтернеті. Це люди, які були і героями, і уважними читачами описаних історій, — Юрій Шухевич, Євген Сверстюк, Ігор Калинець, на жаль, уже покійні Іван Гель та Ірина Калинець. Це Влад Кириченко, спільно з яким ми заснували серію «Наш формат історії», у якій з'явилося три видання книги. Це мої колеги з Центру досліджень визвольного руху, особливо редактор наших видань Олександр Оксимець та технічний редактор Петро Клим.

І найбільше дякую дружині, Ярині Ясиневич, не лише за щоденне натхнення, але й за цікаві думки, а головне — за здатність організувати часом нелегкий перехід від ідей до їхньої реалізації.

Київ, липень 2014 року

Які таємниці зберігають архіви КГБ

Першу статтю присвячено не конкретній особі чи події, а загальному оглядові історичних документів, що містяться у сховищі української спецслужби. Сподіваюся, вдасться сформувати об'єктивне бачення цих матеріалів і позбавити багатьох зацікавлених від невиправданих очікувань щодо них. Відразу скажу: ті, хто переконаний, що цей архів є великим зібранням компромату на «всіх і вся», будуть розчаровані. Хто ж справді шукатимуть правди про наше минуле, зможуть зробити безліч відкриттів.

Для початку ознайомимося з установою, про яку йдеться. Офіційна назва архіву — Галузевий державний архів Служби безпеки України, адреса: Київ, вул. Золотоворітська, 7. Назва, як бачимо, не особливо вдала — з неї виходить, що тут містяться матеріали, які створені СБУ та стосуються саме її діяльності. Натомість маємо справу з документами карально-репресивних органів радянського періоду ЧК, ГПУ, НКВД, МГБ, КГБ. У країнах, які активно проводили політику подолання тоталітарного минулого, такі матеріали вже давно виділено в окремі архіви чи передано в інститути національної пам'яті. Україна ж у цьому відношенні досі складає компанію таким «передовим» демократичним державам, як Росія, Білорусь, Казахстан.

Будівля Галузевого державного архіву СБУ. Київ, вул. Золотоворітська, 7

Специфікою України у цьому випадку залишається, на жаль, притаманна і в багатьох інших сферах недовершеність певних починань. Ще у вересні 1991 року розпочато передання документів архіву в обласні державні архіви. Протягом кількох років передано понад 1,5 мільйона справ, але згодом ця робота з незрозумілих причин зупинилася. Не увінчалися успіхом і спроби створення окремого архіву, здійснені у 2008—2010 роках: Верховною Радою не було прийнято потрібного для цього закону, Кабінет Міністрів не спромігся на необхідну постанову. Тож основний масив документів залишився у віданні теперішньої спецслужби, і, як показують події останніх років, перетворився на заручника політичної ситуації в країні.

Картоотека відділу архіву НКВД СРСР, 1939 р.

Надзвичайна важливість матеріалів архіву зумовлюється вже їх походженням. Особливістю тоталітарних режимів є прагнення їхніх функціонерів контролювати всі сфери життя людини, а для цього їм потрібно було знати про неї все. Ці завдання покладалися на карально-репресивні органи. Результатом стала величезна кількість зібраних свідчень, спостережень, таємних повідомлень, компрометуючої інформації про осіб, котрі стали об'єктом зацікавлень спецслужб режиму, та про діяльність опозиційних організацій. З іншого боку, органи залишили після себе не меншу кількість приписів, розпоряджень, вказівок, які мали забезпечити їхню роботу та життєздатність самого режиму. Всі ці дані зосереджувалися у спеціальних архівосховищах, доступ до яких особливо ретельно обмежувався. Архіви карально-репресивної системи були серцевиною функціонування тоталітарного механізму.

Тому на сьогодні найцінніші матеріали про методи роботи радянського режиму знаходимо не в збірках документів комуністичної партії, що керувала державою, а саме в архівах комуністичних органів безпеки. Якщо документи партії містять часто прикрашену, ідеологічно витриману інформацію, то в документах ЧК — ГПУ — НКВД — МГБ — КГБ вона подається з граничною відвертістю та навіть цинічністю. Стражі режиму не дозволяли собі «запудрювати мізки», оскільки від чіткого бачення ситуації залежала можливість швидко й ефективно корелювати її.

Читальний зал архіву НКВД СРСР, 1939 р.

Хронологічно матеріали ГДА СБУ охоплюють період від 1918 року (часу створення сумнозвісного ЧК) до останніх днів існування Радянського Союзу у 1991 році. Крізь призму цих документів можна оглянути «зсередини» весь радянський період

історії України, дати відповіді на сотні запитань про минуле, які досі гаряче дискутуються в суспільстві. Тож не дивно, що в часи СРСР доступ до цих документів був практично неможливим. Дивує, що за радянськими грифами цю інформацію намагаються приховати сучасні чиновники, які, напевно, забули, що є керівниками незалежної української держави, а не УРСР.

Весь масив історичних документів Архіву СБУ (а це понад 800 тисяч справ, окремі справи містять по кілька десятків томів) згрупований за фондами, що об'єднують матеріали за видами і темами. Найбільшим є масив кримінальних справ — сотні тисяч свідчень про жертв масових політичних репресій 1920—1950-х років, наступного витка терору проти інакодумців у 1960—1980-х. Перелік прізвищ діячів української історії, щодо яких наявні кримінальні справи, зайняв би кілька сторінок, тому назву лише найвідоміших із різних періодів — Юрій Тютюнник, Сергій Єфремов, Микола Куліш, Василь Кук, Катерина Зарицька, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл. Ці документи чи не найкраще показують масовість антирадянського опору в країні і те, що режим протягом усього часу існування СРСР тримався на насильстві супроти своїх громадян.

Архівне сховище СБУ, 2008 р.

Наслідком боротьби проти режиму стала також величезна кількість конфіскованих документів організацій та окремих осіб, починаючи від матеріалів повстанських загонів Центральної і Південної України 1920-х років і закінчуючи документами Народного руху України кінця 1980-х — початку 1990-х. Серед цих конфіскацій — унікальна колекція документів ОУН та УПА, про яку йтиметься в окремій статті.

Безпосередньо про роботу органів безпеки СРСР розповідають тисячі нормативно-розпорядчих документів, інформаційно-аналітичні записки, створені для вищих органів влади, у яких містяться узагальнені відомості щодо державно-політичного, соціально-економічного, культурного й духовного життя України, громадсько-політичної діяльності закордонних

українців, статистичні зведення про результати роботи карально-репресивної системи. Серед цієї групи матеріалів є агентурні справи, де знаходимо відомості про співпрацю певних осіб з органами безпеки СРСР. Утім, таких документів дуже небагато — лише кілька відсотків від загальної кількості.

Небагато залишилося й іншого роду справ — оперативно-розшукових, або справ-формулярів із зібраною КГБ інформацією про особу чи групу осіб, що викликали зацікавлення спецслужб. Саме тут можна віднайти матеріали підслуховування, зовнішнього спостереження, доноси, матеріали перлюстрації листування. Тобто документи, які ілюструють грубе втручання спецслужб у приватне чи творче життя, фізичне і духовне ламання людей.

*Путівник по матеріалах Архіву СБУ. Видання ГДА СБУ та Харківської правозахисної групи,
2009 р.*

Серед оперативно-розшукових — справи на ключових осіб культурної та політичної історії України минулого століття: Михайла Грушевського, Миколу Бажана, Андрія Малишка, Володимира Сосюру, Павла Тичину, Максима Рильського, Юрія Яновського, Остапа Вишню, Олександра Довженка, Дмитра Клячківського, Романа Шухевича, Василя Кука, групова справа на провід ОУН в Україні «Берлога» та багато інших. Ще донедавна ніхто, крім співробітників архіву, і не знав про

існування цих документів: щойно в 2009 році опубліковано справу-формуляр на Миколу Хвильового, розпочато підготовку до друку справи Олександра Довженка.

Інформаційно-довідковий зал Відкритого електронного архіву СБУ, 2008 р.

Як бачимо, в архіві збереглася велика кількість унікальних документів, без яких неможливе цілісне розуміння історії України ХХ століття. Проте архів був не лише місцем, де їх ховали від стороннього ока, але й місцем, де їх знищували. Великі чистки для приховування слідів злочинів відбулися у 1944, 1953, 1954 роках. Одна з останніх і наймасштабніших пройшла влітку 1990 року. Тоді найбільше нищили документи 1960—1980-х, у яких могла бути компрометуюча інформація про тодішніх співробітників. Саме тоді було знищено багатотомну оперативно-розшукову справу «Блок» про боротьбу з дисидентами в Україні. Від неї залишилися лише складені на основі її матеріалів доповідні КГБ на ім'я Щербицького.

Багато з документів, про які йшлося вище, вже доступні для всіх охочих у вигляді книжкових публікацій або електронних копій. Їх використовують у своїх роботах історики, журналісти, письменники. У 2009 році Галузевий державний архів СБУ спільно з Харківською правозахисною групою підготував і видав унікальний путівник по архіву.

Отже, маємо вже цілий ряд незворотних змін, які свідчать: знову заховати історію під грифами не вдасться. Запорукою цьому буде наша наполегливість у відстоюванні права на доступ до інформації та невгамовне бажання дізнатися правду.

Григорій Чупринка: бунтар і поет

*Я прийду до тебе, доле, На страшне криваве поле, На останній
смертний бій.*

Г. Чупринка. «Перемога», 1911 р.

Він називав себе козаком. Бунт був його стихією. І час, у який він жив, дозволив сповна насолодитися нею. Він повставав проти царської та більшовицької влади, проти літературних традицій та світських норм. Революціонер і поет у всіх виявах свого надзвичайно строкатого життя, Чупринка врешті загинув від рук чекістів, які прийшли упокорити нашу землю.

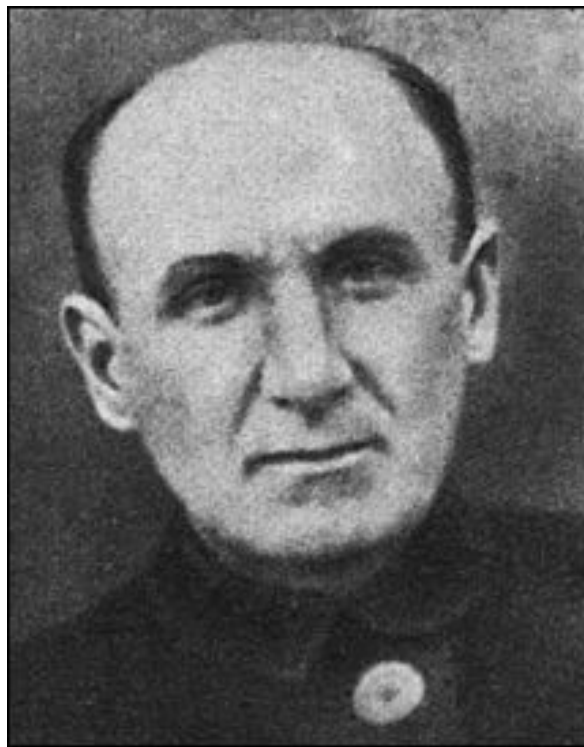
Григорій Чупринка відомий сьогодні насамперед знавцям і шанувальникам української літератури. Після тривалого забуття його ім'я поступово посіло належне місце у пантеоні українських поетів першої третини минулого століття.

Натомість повернення в нашу історію повною мірою не відбулося. Ще донедавна сам факт участі Чупринки у повстанському русі 1919—1921 років піддавали сумніву, висувалася версія про його смерть у 1919 році. Проте коли знайомишся з фактами біографії, важко позбутися відчуття, що поезія була для нього лише засобом вгамування власної бунтарської сутності. Григорій цілковито посвячувався їй у час, коли неможливими були інші вияви протесту. І, беручись за перо, перетворював вірші на особливу форму бунту.

Але той же вічно невгамовний характер не дозволив йому стати і «професійним революціонером» та посісти важливе місце серед діячів національної революції 1917—1918 років. Про цю особливість вдачі юнака ще з гімназійних років згадували однокласники. Один із них, Микола Галаган, у 1903 році

намагався залучити Чупринку до підпільної діяльності в рамках Революційної української партії, але безрезультатно: Григорій «вічно мав конфлікти з поліцією, робив усякі “вибрики”, а до систематичної революційної роботи не був здібний».

Попри «нездібність», через два роки Чупринка стає активним діячем революції 1905 року та організатором селянських протестів на рідній Чернігівщині. Тоді ж його вперше заарештовано. Перебування в Лук'янівській в'язниці у Києві, контакти з іншими політичними в'язнями потроху перетворювали бунтаря на революціонера. Але проявити себе не було жодних можливостей: після 1907 року протестні рухи в Російській імперії цілковито придушено.

Григорій Чупринка, повстанець та поет. Останнє прижиттєве фото

Натомість на українському поетичному небосхилі з'являється молодий, амбітний і навіть скандальний поет Григорій Чупринка. «Вірний своїй вдачі, — писав про його життя у Києві 1907—1914 років Володимир Дорошенко, — що не терпіла утертих шляхів та не зносила громадської дисципліни, жив він правдивим бурлакою. Мешкав в якихось “сумесних” квартирах, де займав один із кутів. Водив компанію здебільшого з “бувшими людьми” по різних чайних та глухих куточках на Деміївці або на Подолі. Мав там серед злодіїв та проститутток знайомих і приятелів, що любили його і називали нашим поетом. Відкидаючи з огидою облудний і фарисейський світ “приличних людей” за його неправду і низькопоклонство, почувався Чупринка добре лише “на дні”». Саме в цей період богемного життя і з'являються його найвідоміші поетичні збірки.

Події 1917 року знову дали шанс проявитися бунтарству: захоплений революційною стихією, Григорій, який завжди вважав себе козаком, вступає до лав Першого українського козацького полку ім. Богдана Хмельницького. При цьому відмовляється від можливості працювати в полковій канцелярії, а виявляє бажання служити на передовій.

«Разом із полком вирушив на фронт, — читаємо у Володимира Дорошенка, — держався дуже добре, був пильний до своїх обов'язків і мав великий вплив на козаків, які його любили і поважали. Давніших, передвоєнних “бешкетів”, немов не бувало». Та армійські порядки і дисципліна виявилися надто важкими для богемного поета та невгамовного козака. Тож незабаром він попросив свого товариша Миколу Галагана, ад'ютанта командира полку, відпустити його «на волю».

Проте вже дуже швидко Чупринці знову довелося повоювати. Цього разу не як солдату регулярної армії, а як отаману повстанського загону. «В липні 1919 року, — пише Дорошенко, — на доручення Повстанського комітету у Києві організує Чупринка повстання на Чернігівщині з метою дезорганізації більшовицького запілля. Ім'я поета між селянством було таке популярне, що йому не треба було організовувати ніяких відозв. Чули люди, що “Григорій Оврамович отаманом став”, і самі йшли до нього».

Повстання закінчилося поразкою. Газета «Київський комуніст» гордо звітувала про «ліквідацію банди Чупринки». Сам Григорій опинився під арештом у Київському губернському ЧК. Публікація зі згадкою імені відомого поета привернула увагу цілого ряду письменників, які написали клопотання до голови Всеукраїнського ЧК Мартина Лаціса. Їх підтримав тодішній нарком освіти радянської України Олександр Шумський, попросивши звернути увагу «на величезні заслуги Чупринки як поета».

Ці клопотання врятували Григорію життя. Його не розстріляли, а відправили до Кожухівського концентраційного табору під Москвою. «Я був вивезений у Москву, — розповідатиме він згодом на допиті в ЧК, — і сидів у концтаборі один рік». Як йому вдалося повернутися до Києва, невідомо. Натомість у тому ж протоколі знаходимо інформацію про ще одне засудження Григорія Чупринки: «Вдруге засуджений у січні 1921-го за антирадянську агітацію, сидів три тижні і засуджений був до висилки в Москву — не виїхав через відсутність коштів».

Імовірність розстрілу, а згодом ув'язнення в таборі не змінили відверто антирадянської поведінки Чупринки. Більше того,

незабаром він знову поринає у підпільну боротьбу.

1921 рік став переломним для української історії. Саме він мав вирішити (та, зрештою, й вирішив), чи вдасться українцям відродити свою державність. Попри те, що ще наприкінці попереднього року збройні сили Української Народної Республіки змушені були залишити рідні землі, більшовики на окупованих теренах почувалися дуже невпевнено. Адже тут продовжували боротьбу отаманські загони, особливо в районі Холодного Яру, а настрої населення загалом перетворювали окуповану країну на бочку з порохом, готову щомиті вибухнути. Станом на весну 1921 року цілком імовірним було повалення більшовицької влади через повстання в Україні і долучення до них збройних сил УНР, інтернованих у Польщі. Власне, до такого сценарію готувалися як українці, так і більшовики.

В еміграції створено Партизансько-повстанський штаб (ППШ) при Головній команді військ УНР на чолі з Юрієм Тютюнником. Його завданням була підготовка рейду армії на окуповані більшовиками території і координація дій місцевих загонів, які піднімуть повстання.

Незалежно від цього, 18 березня 1921 року в Києві група громадсько-політичних діячів на чолі з Іваном Чепілком створює Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВУЦПК, або, як його називали чекісти, ЦУПКОМ). За короткий час учасники комітету налагодили зв'язок з іншими підпільними групами (зокрема з Військовою організацією січових стрільців, згодом перейменованою на Українську військову організацію) та повстанськими загонами (зокрема під керівництвом відомих отаманів Юліана Мордалевича та Федора Артеменка — «Орлика»).

Протокол Київської ЧК з рішенням у справі членів ЦУПКОМУ, 1921 р. Витяг із протоколу

з вироком Григорію Чупринці

У час розбудови підпільної мережі до неї приєднується Григорій Чупринка. Він отримав завдання представляти комітет на військовому з'їзді отаманів Холодного Яру і домовитися про координацію дій. Паралельно з цим інший представник комітету Федір Наконечний налагодив зв'язок із керівниками УНР, які перебували в Польщі. Як не парадоксально, але саме цей, здавалося б, логічний і необхідний крок, спрямований на консолідацію сил, згодом відіграє фатальну роль для повстанців.

Вони визнали верховенство ППШ Юрія Тютюнника та керівництва УНР на чолі з Симоном Петлюрою й очікували від них вказівок щодо початку повстання.

Тим часом закордонне керівництво залежало від рішень польського уряду, на допомогу якого розраховувало. Поляки, у свою чергу, після підписання в березні 1921 року Ризького мирного договору з більшовиками не поспішали з виконанням зобов'язань, взятих перед своїми колишніми союзниками — українцями. Тож повстанці в Україні отримували з-за кордону вказівки за підписом Петлюри та Тютюнника про необхідність підготовки до загального зриву, в яких зокрема наголошувалося: «Жодного неорганізованого вибуху. Чекайте наказу!» Очікування було тривалим і вилилося в те, що відкладено загальний виступ, запланований на травень—червень.

Тим часом більшовики не чекали, а завдали удару на випередження. Завдяки своїм інформаторам вони володіли даними як про події за кордоном, так і про ситуацію в українському повстанському комітеті і підпорядкованих йому структурах.

«Контрреволюційна підпільна робота перерахованих організацій та осіб, — читаємо у звіті чекістів, — не виходила з поля зору Київської губернської ЧК через майстерне введення внутрішніх інформаторів». Побоювання, що діяльність підпільного комітету, яка набирала обертів, вийде поза межі їхнього контролю, зокрема через «імовірний перехід ЦУПКОМУ в Холодний Яр», спровокувало швидку реакцію чекістів.

Операція розпочалася 18 червня 1921 року таємним затриманням керівників повстанського комітету. Місце зниклих

посіли інші підпільники, але і їм не вдалося відірватися від «опіки» спецслужби, тому арешти тривали. 23 червня серед інших затримано Григорія Чупринку. Через тиждень після цього керівництво київського ЧК прозвітувало про завершення розгрому повстанського комітету й ув'язнення всіх його членів.

Розпочалися допити, протоколи яких знаходимо в 17-томній справі № 225596. Як звинувачені у ній проходять 132 особи, в тому числі поет і революціонер Григорій Чупринка. Протокол його допиту датований 9 серпня 1921 року.

Вражає обсяг документа: всього чотири аркуші, заповнені недбалим почерком слідчого. Перший — анкета заарештованого, з якої, між іншим, дізнаємося, що «Чупринка Григорій Аврамович безпартійний, за походженням козак, соціальним становищем — літератор, притягався до відповідальності київським ЧК». З інших сторінок стає відомо, що Чупринка на пропозицію свого знайомого Бендрика Капитона вступив у підпільну організацію, яка ставила собі за мету повалення радянської влади і відновлення Української Народної Республіки. Цього зізнання чекістам було цілком достатньо для засудження Григорія, тому детальнішої інформації про участь у підпіллі протокол не містить.

У підсумковому звинуваченні читаємо: «Чупринку Григорія Аврамовича, 42-х років, винного в тому, що вступив в організацію Всеукрцентрповстанком, що погодився представляти Всеукрцентрповстанком на військово-політичному з'їзді в Холодному Яру, як ворога республіки засудити до найвищої міри покарання — розстріляти».

28 серпня 1921 року відбулося засідання колегії Київського губернського ЧК, де заслухали справу «зі звинувачення членів і учасників Всеукраїнського центрального повстанського комітету». У пункті 21 протоколу засідання вказується, що «звинувачення, пред'явлені громадянину Чупринці Григорію Аврамовичу, вважати доведеними і засудити його до найвищої міри покарання — розстрілу». Документів про дату виконання вироку Григорія та ще 45 засуджених до смертної кари справа не містить.

Так закінчилося життя поета, революціонера та вічного бунтаря Григорія Чупринки. Але не закінчилася його легенда. Мине понад двадцять років, і чекісти знову змушені будуть воювати з «Чупринкою». Такий псевдонім обере для себе Роман Шухевич, Головний командир УПА, який боротиметься до своєї героїчної смерті у 42 роки.

Р. S. У 1996 році Григорій Чупринка реабілітований рішенням Київської обласної прокуратури. Документ містить промовистий напис: «Довідка про реабілітацію Г. А. Чупринки нікому не надсилалася за відсутністю зацікавлених осіб».

Спочатку була УВО

Масовий національно-визвольний рух з участю сотень тисяч є завершальною стадією розвитку боротьби поневоленого народу за незалежність. Йому передують інші етапи, коли цей рух не настільки масштабний, а тому не настільки помітний. Часто все починається з невеликої групи людей, натхненних ідеєю визволення і готових померти за неї.

Нечисленна підпільна організація, сформована здебільшого колишніми військовиками, які протистоять окупаційній владі гучними актами терору, — так починали збройну боротьбу за незалежність поляки, ірландці, євреї, українці. Вони були далекими від політичних програм, їхньою ідеологією була незалежність, а головним засобом її досягнення вважали зброю. Як люди армії, вони творили чіткі ієрархічні структури з принципом єдиноначальності, адже підпільні умови не створювали можливостей для розвитку внутрішньоорганізаційної демократії.

Через десятки років мілітаризм, антидемократизм, революційний запал деякі науковці визначають як головні ознаки фашизму і намагатимуться накласти цей термін на підпільні визвольні організації. Напевно, члени цих об'єднань здивувалися б такому означенню, адже вважали себе лише солдатами, які продовжують війну за незалежність.

Зародком масового збройного руху 1940—1950-х років, який охопив велику частину України, була підпільна Українська військова організація — УВО. Її творцями стали старшини та вояки армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Точну дату створення організації назвати неможливо — вона губиться десь у бурхливих подіях 1920—1921 років. І справді, на фоні глобальних змін того часу (підписання Симоном Петлюрою угоди з Польщею і зречення від західноукраїнських земель, спільний наступ та відступ польсько-українського війська, наступ та відступ більшовиків, що мало не захопили Варшави, врешті підписання Ризького договору між Польщею і Радянською Росією, яке поставило крапку на підтримці першою української справи) зустріч невеликої групи офіцерів, які вирішили продовжити боротьбу за незалежність, була непомітною. Тим паче, що, можливо, й не було однієї такої зустрічі чи однієї групи, а організація постала з кількох ініціатив, що згодом об'єдналися.

Творці Української військової організації. Нарада Стрілецької ради у Празі, липень 1920 р.

Зліва направо сидять: сотник І. Андрух, полковник Є. Коновалець, сотник В. Кучабський;

стоять: невідомий, сотник М. Матчак, сотник Я. Чиж

Українські вояки, які три роки зі зброєю в руках боролися за незалежність, опинилися в той час у скрутному становищі. Здавалося б, для них усе мало бути чітким і зрозумілим: є мета, є ворог, що стоїть на заваді її реалізації, має бути політичне керівництво, котре знає, як найкраще досягнути мети. Але саме останнього якраз і бракувало. Тож вояки Української галицької армії вважали себе зрадженими Петлюрою через його союз із Польщею, вояки Дієвої армії УНР вважали зрадниками галичан, які спочатку пішли на мир із військами Денікіна, а потім навіть із більшовиками.

Тому ідея боротьби за соборну (єдину) Україну, якої дотримувалися вояки корпусу Січових стрільців, виглядала нереальною. Але для цієї військової формації вона була основоположною: корпус складався в основному з галичан, що в роки Першої світової потрапили до російського полону, а згодом, після української революції, створили найбоєздатнішу частину Армії УНР. Вкриті славою минулих боїв, Січові стрільці на чолі з командиром Євгеном Коновальцем у час внутрішнього розбрату здавалися підозрілими як для земляків-галичан (бо не влилися в УГА, а діяли під командою Петлюри), так і для керівництва УНР, яке побоювалося втрати їхньої лояльності. Крім того, на кінець 1919 року вояки корпусу були вкрай перевтомленими нескінченними боями на фронтах, багато з них захворіло на тиф. Тому командування прийняло рішення про припинення існування цього підрозділу.

Проте продовжувала діяти Стрілецька рада офіцерів корпусу. Її очільник Євген Коновалець не збирався припиняти боротьби й шукав виходу з критичної ситуації. Він уже не вірив найвищому політичному керівництву визвольного руху — обидва українських

уряди УНР та ЗУНР скомпрометували себе нездатністю порозумітися та надмірними сподіваннями на зовнішню допомогу. Ідею боротьби за соборну Україну їхні лідери відклали до кращих часів, укладаючи угоди з поляками коштом української території (Петлюра) чи намагаючись вести переговори з більшовиками (Петрушевич).

Євген Коновалець у 1920—1921 роках відчайдушно намагався створити новий військово-політичний центр, який міг би стати альтернативою попереднім. Його метою було об'єднати в боротьбі за соборну Україну представників усіх військових та політичних формацій. Тому він їздив по таборах українських військовополонених, проводив зустрічі зі старшинами Армії УНР та УГА, представниками українського політикуму, котрі опинилися у Празі, Відні, Варшаві.

Політичні обставини не сприяли реалізації задуму — тривала війна більшовицької Росії з Польщею. На боці останньої боролися її українські союзники на чолі з Петлюрою, які сподівалися в разі перемоги відновити українську державу бодай на частині української землі. Інша частина українців вважала головним ворогом саме поляків, які попереднього, 1919-го, року окупували Західноукраїнську Народну Республіку, і чекала їхньої поразки в цьому протистоянні.

Результат війни поклав край сподіванням одних і других — польсько-українські війська, які спочатку майже відвоювали Україну, згодом змушені були відступити аж під Варшаву. Більшовики, що мало не захопили польську столицю, також відступили, попередньо вщент зруйнувавши своєю жорстокою політикою сподівання на них жителів Західної України. Проте навіть цей крах не сприяв об'єднанню зусиль українців

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ